

فرهنگ نویسی در تاجیکستان

ضرورت تدوین فرهنگ در تاجیکستان با رخنه لغات و اصطلاحات محلی در زبان ادبی از دهه ۱۹۲۰ آشکار شد و با پذیرش خط لاتینی (۱۹۲۸) و روسی (۱۹۴۰) اثبات گشت، زیرا فرهنگهایی که در تهران فراهم می آمد دیگر نمی توانست پاسخگوی نیازهای همگانی خط و لهجه فارسی تاجیکستان باشد.

نخستین گامهای اساسی در فرهنگ نویسی در دهه ۱۹۳۰ در راه تدوین فرهنگهای دو زبانه تاجیکی و روسی برداشته شد. این کار نه تنها برای آموزش روسی و ترجمه از این زبان ضرور بود، بلکه به یافتن معادلهای معیار فارسی تاجیکی برای لغات روسی کمک می کرد و لغات محلی را به مرتبه ادبی سوق می داد. کار تدوین این گونه فرهنگها در دهه های آینده دنبال شد تا آن جا که با انتشار فرهنگ جامع روسی - تاجیکی (۱۹۸۵) به کمال رسید.

با گرفتن آکادمی علوم و سامان یافتن پژوهش جمعی در تاجیکستان موجب شد تا فرهنگ نویسی اسلوب استوارتری به خود بگیرد. تدوین سودمندی که از این راه فراهم آمد فرهنگ زبان تاجیکی (۱۹۶۹) ست که متون قدیم فارسی را موضوع قرار داده است. سه دانشنامه و دهها فرهنگ کوچک موضوعی در اصطلاحات هر یک از رشته های دانش نیز حاصل اهتمام گروهی کارکنان آکادمی ست که اکثراً در دو دهه آخر حاکمیت شوروی در تاجیکستان به چاپ رسید. چند فرهنگ ارزشمند در زمینه امثال و حکم و مصطلحات عمومی زبان از دهه ۱۹۶۰ به بعد تألیف شد. فرهنگهای ویژه از قبیل مترادفات و اختصارات و کلمه

سازی و اسامی خاص و جز آن بیشتر در دهه ۱۹۸۰ به ثمر رسید که هرچند مختصر تهیه شده، اما ابتکار آمیز و غالباً سودمند است. فرهنگهایی نیز با استخراج لغت از آثار شاعران سلف، و هم تصحیح و چاپ فرهنگهای قدیم به خط سیریلیک بیشتر در ده پانزده سال اخیر فراهم آمده است.

با آن که طیف متنوعی از فرهنگهای فارسی تاجیکی در دست است، کمبود یک فرهنگ جامع که لغات رایج و فعال زبان کنونی را در برگیرد، به خوبی نمایان است. در یافتن لغات فارسی مخصوص تاجیکستان لغت تاجیکی - روسی سال ۱۹۵۴ ظاهراً جامع ترین منبع است؛ لیکن نارساییهایی چون محدودیت شمار مدخلها و کهنگی نسبی (گذشتن دهها سال از زمان تدوین) و وساطت زبان روسی البته از فایده آن می کاهد. از این گذشته، برخی از معادلهای برساخته مدونان این فرهنگ - همچون دیگر فرهنگها - در زبان فارسی تاجیکی هرگز جا باز نکرد و رواج نیافت. اصطلاحات علمی و فنی را هم اگرچه می توان در فرهنگهای موضوعی موجود یافت؛ اما باز باید به یاد داشت که بسیاری از عناوین مندرج در این گونه فرهنگها پیشنهادی بیش نبوده و بیش از آن که در درس و تحقیق و عمل به کار رود، پرداخته ذوق و سلیقه این یا آن فرهنگ نویس متخصص است. در این مقاله فرهنگهایی که در تاجیکستان یا درباره زبان فارسی تاجیکی نوشته شده، شناسایی می نشود. فقط آثاری ذکر خواهد شد که به عنوان فرهنگ تدوین شده باشد. بنا بر این واژه نامه هایی که به انضمام کتابهای آموزشی یا آثار نویسندگان و شاعران به طبع رسیده و فرهنگهای ناظر بر گویشها و لهجه ها و گونه های محلی زبان، بیرون از شمول مقاله خواهد بود. از سوی دیگر، نگارنده مدعی تفرس در تمامی منابع نیست و این احتمال را که شماری از فرهنگها از نظر او پنهان مانده باشد، منتفی نمی داند؛ با این حال اطمینان دارد فرهنگهای عمده ای که در مطالعه زبان فارسی تاجیکی به کار می آید از قلم نیفتاده است.

فرهنگهای تفسیری (یک زبانه)

نویسنده نامدار تاجیک صدرالدین عینی نخستین کسی بود که در تاجیکستان به تدوین فرهنگ یک زبانه کمر همت بست. اما مجال چاپ آن تا بیش از بیست سال پس از مرگ وی پیش نیامد. عینی این فرهنگ را لغت نیم تفصیلی برای زبان ادبی تاجیک نام نهاده و در سال ۱۹۳۸ به نشریات دولتی تاجیکستان سپرده بود. نسخه مذکور در گیر و دار سرکوبهای استالینی آن سالها که عینی را نیز هدف قرار می داد، از میان رفت. نسخه دیگری از فرهنگ که به منظور نظر خواهی برای ایران شناس نامی پفگنی ادواردویچ برتلس به لنینگراد

فرستاده شده بود،^۱ نیز از آرشیوی مفقود شد. تنها نسخه باقیمانده در آرشیو انستیتوی رودکی آکادمی علوم تاجیکستان یافت شد که از اصل دستنویس به الفبای لاتینی رایج سنوات ۴۰-۱۹۳۰ نقل شده بود.^۲ نظر به این که نسخه مذکور ناقص بود، بخش لغت نویسی آکادمی علوم با استخراج لغات از آثار دیگر صدرالدین عینی فرهنگ را تکمیل کرد و در سال ۱۹۷۶ به عنوان جلد دوازدهم مجموعه آثار عینی به چاپ رسانید.^۳ فرهنگ دارای پانزده هزار لغت است. آنچه را که فراهم آورندگان ثانوی به فرهنگ افزوده اند، چه لغات و چه بسط یا تفکیک معنایی، با علائمی خاص مشخص شده است.

عینی که از پایه گذاران نثر نوین فارسی در تاجیکستان است و در آثارش زبان گفتگو را با زبان ادبی فارسی می آمیزد، منظور خود را از تهیه این فرهنگ چنین بیان می کند:

.... در این کتاب یک خیل [= گونه] لغتهایی را در آوردم که آنها برای فهمیده خواندن ادبیات نفیسه امروزه ضرورند و این چنین یک خیل لغتهایی را غون [= جمع] کردم که آنها از خزینه زبان زنده امروزه تاجیک بوده تا به حال به جایی غون نگردیده و در نوشتجات کار فرموده نشده اند یا این که بسیار کم کار فرموده شده اند و بعضاً در معنیهای خطا به کار برده شده اند... اگر ما مندرجات این کتاب را که بیشتر از یازده هزار لغت است به خیلهای در بالا نامبر شده جدا کرده نشان دهیم، تقریباً به همین نتیجه می آییم: ۵۰ فائض [= درصد] این لغتها از زبان زنده خلق تاجیک اند که تا به حال در کتابی غون نشده اند و ۵۰ فائض دیگرشان از کتابهای لغت و ادبیات گرفته شده اند؛ نیمه این ۵۰ فائض آخرین آن لغتهایی اند که برای فایده بردن از ادبیات کلاسیکی در کار می شوند و نیمه دیگرش لغتهایی ست که فعلاً به ادبیات نفیسه امروزه تاجیک کار فرموده شده ایستاده اند [= در حال رواج اند]، اما معنی آنها به عامه نوسواد و جوانان نوس روشن نیستند. منبعهای این کتاب در ۵۰ فائض آخری غیاث اللغات و برهان قاطع برین [= مانند، چنین] کتابهای لغت کهنه و کتابهای ادبی بوده، در ۵۰ فائض یک زبان زنده خلق است که در مدت عمر آن قدر کوتاه نبوده خودم در دفتر خاطر خودم غون شده اند.^۴

آکادمی علوم تاجیکستان از بدو تاسیس در سال ۱۹۵۱ تدوین یک فرهنگ جامع تفسیری را در دستور کار خود قرار داد. تدوین فرهنگ از سال ۱۹۵۳ در شعبه لغت انستیتوی رودکی زبان و ادبیات تاجیک آکادمی علوم آغاز شد و در سالهای ۶۰-۱۹۵۹ دو جزء آزمایشی آن برای نظرخواهی عمومی از چاپ برآمد. صورت نهایی در سال ۱۹۶۹ با عنوان فرهنگ زبان تاجیکی در دو جلد و ۱۹۰۰ صفحه و در ۳۳ هزار نسخه در مسکو به چاپ رسید. نام پردازندگان ارشد فرهنگ محمدجان شکوراف، ولادیمیر کاپرانف، رحیم هاشم و

ناصرجان معصومی همراه با نام سایر گردآورندگان و مهذبان در مقدمه فرهنگ ذکر شده است.

عدد مدخلهای فرهنگ در حدود ۴۵ هزار است و هریک غالباً به یکی دو- و به ندرت سه- بیت یا عبارت مدّیل است. این مثالها که در طی تدوین فرهنگ بر حدود نیم میلیون فیش ضبط شده بود، مستخرج از متون ادبی فارسی سده های چهارم تا چهاردهم هجری است و شامل چند فقره آثار دستنویس نیز هست که در فهرست مراجع مندرج در مقدمه فرهنگ مذکور است. در گزینش مثالها، به آثار کهنتر گرایش داشته اند و مثالهای مربوط به سده های اخیر را بیشتر از آثار ادبی ماوراءالنهر دستچین کرده اند.

در ذکر شواهد به فرهنگها نیز گاه توسل جسته اند، به ویژه به لغت فرس و برهان قاطع و بهار عجم و غیاث اللغات. از فرهنگهای معاصر لغت نامه دهخدا و فرهنگ نفیسی و قسمت تا آن زمان چاپ شده فرهنگ معین مورد استفاده تدوین کنندگان فرهنگ زبان تاجیکی بوده است. اما از لغت نیم تفصیلی صدرالدین عینی که شرحش در فوق گذشت، سخنی به میان نیامده و معلوم هم نیست که در دسترس گردآورندگان بوده باشد. در پایان جلد دوم مفتاحی شامل حدود ۲۶ هزار کلمه^۵ با توالی الفبا و به خط فارسی ترتیب یافته است که مخصوصاً به یافتن لغاتی کمک می کند که تلفظشان معیار نیست.

لغات محلی و مصطلحات ویژه زبان امروز فارسی تاجیکی از قلمرو فرهنگ زبان تاجیکی بیرون مانده و شاید یکی از انگیزه های تدوین آن همانا جلوگیری از ورود بی رویه واژگان گفتار در زبان ادبی بوده باشد. در هر حال این فرهنگ وسیله مناسبی برای یافتن معنی و شواهد لغات متون فارسی است، و در تدوین آن - به گمان این نگارنده - نسبت به فرهنگهای متناظر چاپ ایران اسلوب استوارتری مراعات شده است.^۶

لغت تفسیری کلمه های روسی - انترناسیونالی (و. شریف اف، دوشنبه، سرردا کسپای انسیکلوپدی ساویتی تاجیک، ۱۹۸۴، ۳۷۶ ص، پنج هزار نسخه) حاوی بیش از نه هزار لغت روسی و اروپایی است که در زبان فارسی تاجیکستان وارد شده است. این فرهنگ کمبود فرهنگهای دیگر تشریحی را جبران می کند و در حقیقت مکمل آنهاست.

در تاجیکستان اقلّسه فرهنگ تفسیری ویژه آثار سه شاعر بزرگ به چاپ رسیده است. فرهنگ آثار جامی (امان نوراف، ۲ جلد، دوشنبه، ۸۴-۱۹۸۳، ۱۱۴۴ صفحه، پنج هزار نسخه) حاوی پانزده هزار عنوان است و علاوه بر شرح لغات دشوار و اصطلاحات علمی

و تاریخی و امثال و حکم، به اعلام اشخاص و جایه‌هایی که در آثار کثیر آخرین شاعر عصر طلایی زبان فارسی ذکر شده، می‌پردازد. فرهنگ آثار جامی همان اسلوب فرهنگ زبان تاجیکی را داراست و مفتاحی برای تبدیل املاهای لغات از خط فارسی به خط سیریلیک ضمیمه دارد. ظهور چنین فرهنگی را باید به شهرت عبدالرحمن جامی در ماوراءالنهر مربوط دانست که آوازه‌ای همپایه سعدی دارد؛ همان‌طور که بیدل و حافظ در یک ردیف به شمار می‌آیند. منتخبی از آثار جامی در سال ۱۹۶۴ و سپس تألیفات منفردش مکرر طبع شد. آکادمی علوم تاجیکستان مجموعه‌ای از آثار جامی را در هشت جلد در سالهای ۱۹۸۶ تا ۱۹۹۰ در ده هزار نسخه به چاپ رسانید.

فرهنگ اشعار رودکی (امان‌نوراف، دوشنبه، معارف، ۱۹۹۰، ۳۶۸ ص، هشت هزار نسخه) شامل پنج هزار مدخل، مژدیل به نمونه‌هایی از شعر رودکی ست و اعلامی چون بلعمی و ماکان‌وری و خراسان را نیز شامل است. این فرهنگ مبتنی بر چاپهای متعدد دیوان شاعر در تاجیکستان و مسکو و تهران است.

فرهنگ مختصر شاهنامه (دوشنبه، انتشارات ادیب، ۱۹۹۲، ۴۹۶ صفحه، ده هزار نسخه) به وسیله ابراهیم عزیزاده، حفیظ رؤوف اف و ظاهر احراری تدوین شد. این فرهنگ مفردات و برخی ترکیبات شاهنامه را همراه با یک یا چند شاهد مثال معنی کرده، اما مأخذ ابیات ذکر نشده است. فرهنگ فاقد اعلام است و ظاهراً نیاز عموم خوانندگان شاهنامه را در نظر داشته است که دوبار از طرف آکادمی علوم تاجیکستان به چاپ رسید (۶۶-۱۹۶۴ و ۹۱-۱۹۸۷ در ۹ جلد و دوازده هزار نسخه).

رتال علم نجوم انسانی و مطالعات فرهنگی

از فرهنگهای قدیم که در تاجیکستان چاپ شده، یکی لغت فرس است که در یک اثر تحقیقی روسی از ولادیمیر کاپرانف با عنوان لغت فرس اسدی طوسی و مقام او در تاریخ لغت شناسی تاجیکی^۷ در ششصد نسخه به چاپ رسید. دیگر غیاث اللغات (به کوشش امان‌نوراف، ۳ جلد، دوشنبه، ادیب، ۸۹-۱۹۸۷، پانزده هزار نسخه) است. در دو جلد نخست آن، لغات با همان توالی اصل فرهنگ درج شده و در جلد سوم، ملحقات و مفتاح آمده است. چراغ هدایت، فرهنگ اصطلاحاتی که سراج الدین علی‌خان آرزو (مؤلف سراج اللغات) در ۱۷۳۴ م تدوین کرد، با همان سبک غیاث اللغات به چاپ رسید (به کوشش امان‌نوراف، دوشنبه، عرفان، ۱۹۹۲، بیست و پنج هزار نسخه). برهان قاطع (به کوشش امان‌نوراف، جلد ۱، دوشنبه، ادیب، ۱۹۹۳، ۴۱۶ ص، سی هزار نسخه) نیز به همین سبک و سیاق از «آ» تا «خیوق» به ترتیب الفبای فارسی اما با حروف سیریلیک

به طبع رسیده است. در مقدمه، وعده جلد جداگانه «ملحقات» نیز داده شده که شامل فهرست هم خواهد بود.

اگر همه فرهنگهای قدیم مذکور در فوق، سابق بر چاپ تاجیک در ایران یا هندوستان به طبع رسیده بود، تحفة الاحباب حافظ اوبهی (به کوشش حفیظ رؤوف زاده، دوشنبه، عرفان، ۱۹۹۲، ۲۸۸ ص، ده هزار نسخه) نخستین بار است که چاپ می شود. این فرهنگ که در نیمه اول سده شانزدهم میلادی در ماوراء النهر تألیف گشته، در دهه ۱۹۲۰ کشف شد و عبدالرؤوف فطرت و یفگنی برتلس آن را مورد تدقیق قرار دادند. معلوم شد که تحفة الاحباب کلاً متکی بر فرهنگهای پیشین مخصوصاً لغت فرس اسدی است، اما از آن جا که زبان زنده زمان را در معنی کردن لغات به کار گرفته، واجد ارزش زبان شناختی است. مصحح، فرهنگ را با حروف و ترتیب الفبای سیریلیک تنظیم کرده و در انتها مفتاح عربی-سیریلیک نیز آورده است. بسیاری از مدخلها در حاشیه با لغت فرس اسدی و ندره یا فرهنگهای دیگر سنجیده شده است.

فرهنگهای ترکیبات

با آن که گردآوری مصطلحات و امثال و حکم فارسی تاجیکی از نخستین دهه های قرن حاضر آغاز شده بود،^۸ انتشار آثار عمده در این زمینه از دهه ۱۹۶۰ به بعد، به ویژه به اهتمام زبان شناس پرکار تاجیک ملاجان فاضل اف (۷۷-۱۹۱۴) تحقق پذیرفت. نخستین تألیف وی در عرصه فرهنگ نویسی پند و حکمت (دوشنبه، نشریات دولتی تاجیکستان، چاپ اول، ۱۹۶۱، هفت هزار نسخه؛ چاپ دوم، ۴۸۰ ص، ده هزار نسخه) در شش باب مرتب شده: مایه حیات، حیات و مبارزه، خصلتهای نیک انسان، خصلتهای بد انسان، پند حیات، گوناگون. هر باب در جای خود به موضوعهای گوناگون تقسیم شده و ذیل هر موضوع تعدادی بیت و جمله حکمت آمیز آمده است که از ادبیات قدیم فارسی، نویسندگان و شاعران ماوراءالنهر و تاجیک و نیز از کتابهای چاپ شده در این موضوع، از جمله از امثال و حکم دهخدا گردآوری شده است.^۹

فرهنگ عباره های ریخته زبان حاضرة تاجیک (ملاجان فاضل اف، ۲ جلد، دوشنبه، نشریات دولتی تاجیکستان، ۶۴-۱۹۶۳، ۱۷۷۰ صفحه، سه هزار نسخه).^{۱۰} نخستین نمونه جامع از این نوع فرهنگ در تاجیکستان است. منظور از «عباره های ریخته» آن ترکیبات قالبی است که بدان «مصطلحات»^{۱۱} نیز می گویند و در برابر ترکیبات آزاد نحوی قرار می گیرد. از هشت هزار مدخل بیش از همه ترکیبات کنایی به چشم می خورد؛ مثلاً:

عبارات فعلی «کباب شدن»، «دردسر دادن»، «خون خوردن»، «گپ چیدن» [=] خبرچینی کردن]، «گلوی کسی را روغن کردن» [= سیل کسی را چرب کردن]؛ عبارات اسمی «سیر و پیاز»، «علی خوجه و خوجه علی»، «در تگ [=ته] کاسه نیم کاسه»؛ ترکیبات اضافی «چشم تنگ»، «خیال خام»؛ ترکیبات غیر کنایی رایجی چون «رفته رفته»، «اندک اندک»، «دیده و دانسته»، «کم و بیش»، «جق جق» [= گفت و شنود]، و عبارتهای قراردادی از مقولهٔ تعارف: «نغز مانید!» و سوگند: «از کمر پدرم نشده باشم» و جز اینها نیز در فرهنگ داخل شده است. از اینها گذشته، امثال و حکم را نیز در جای جای فرهنگ عباره های ریخته می بینیم: «از انبار خالی صد من شالی»، «درد کمپیر [= پیرزن] غوزه» (= هر کسی را آرزویی است)، «جای گل گل باش و جای خار خار»، «با ماه شینی [= نشینی] ماه شوی، با دیگ شینی سیاه شوی». توضیح مؤلف دربارهٔ این خلط چنین است: «آن ضرب المثل و مقالهایی که معنای مجازی دارند و از جهت ساختشان ریخته و تعبیر نشونده بوده، ورد زبان گشته اند، بی شبهه به فرزبالاگبه [= مصطلحات] داخل کرده می شوند» (ج ۱، ص xiii).

ذیل هر مدخل یک یا چند شاهد از آثار نویسندگان معاصر تاجیک آمده است. مدخلها ذیل واژه های کلیدی گروه بندی شده است؛ مثل «دست» (عنوان ۱۱۷ مدخل)، دل (۱۹۵)، رو (۸۱)، کار (۱۱۸)، راه (۵۱). در مפתاح عبارت یابی پایان کتاب مدخلها به ترتیب الفبایی کلمه اول تنظیم شده است.

فرهنگ ضرب المثل، مقال و آفاریزم های^{۱۳} تاجیکی و فارسی (ملاجان فاضل اف، دوشنبه، عرفان، جلد ۱، ۱۹۷۵، ۳۶۷ صفحه، بیست و پنج هزار نسخه؛ جلد ۲، ۱۹۷۷، پانزده هزار نسخه) همردیف امثال و حکم دهخداست. شش هزار مدخل این فرهنگ از متون و تذکره ها و فرهنگهای قدیم فارسی و مطبوعات و آثار نویسندگان تاجیکستان گردآوری و از روی نخستین حرف عبارات مرتب شده است. ذیل هر عنوان معنای آن و یک یا چند مثال منظوم یا منثور می آید و نوع ادبی از گفتاری متمایز می شود. فاضل اف در مقدمه مفصلی از اصول نظری و جامع و مانع بودن فرهنگ گفتگومی کند. امتیاز فرهنگ خود را نسبت به امثال و حکم دهخدا در تمایز و کنار نهادن کلیه عباراتی می داند که عنوان کتاب مدعی شناسایی آنها نیست. (چنین عبارتهایی موضوع تدوین دیگر فاضل اف، فرهنگ عباره های ریخته قرار گرفته بود). با این حال این تمایز همه جا رعایت نشده، و تدوین فاضل اف نیز از بی دقتیها خالی نیست.^{۱۳}

از همین مؤلف گلچین ضرب المثل و مقالهای تاجیکی و فارسی (دوشنبه، دانش،

۱۹۷۶، ۳۷۵ ص، ده هزار نسخه) به چاپ رسیده که حدود چهار هزار مثل گزیده در بر دارد. مدخل‌های این کتابچه با «ابلهی باشد که خود را گم کند / کدخدایی خانه مردم کند» آغاز می‌شود و با «جوجه را هم در عزا سر می برند هم در عروسی» پایان می‌گیرد. هریک از مثالها مژیل به مأخذ است. در پایان به تفصیل از مأخذ سخن رفته است.^{۱۴}

ضرب المثل و مقالهای تاجیکی و آنلاگیه [analogy] روسی آنها (ی. کلانتراف، دوشنبه، عرفان، ۱۹۶۵، ۵۳۶ ص، نه هزار نسخه) مشتمل بر ۸۳۰ مدخل امثال و حکم فارسی تاجیکی با ترجمه تحت لفظی و معادل‌های روسی آنهاست. مثلاً ذیل مدخل «اسپ در هوا تاختن»، ده فقره معادل فارسی تاجیکی (از جمله: «با نوگ سوزن چاه کافتن»، «به غلبیر آب کشاندن»، «در هاون آب کوفتن») و چهل معادل روسی آمده است.

فرهنگ عباره‌های خلقی (رضی الله عبدالله زاده، دوشنبه، ادیب، ۱۹۸۸، ۴۰۰ ص، چهار هزار نسخه) مشتمل بر مصطلحاتی است که در طی سالها از زبان مردم گردآوری شده و در حدود ۲۵۰۰ اصطلاح را با ترتیب الفبایی (از «آبگارشدن» تا «جوینده- یا بنده») دربرمی‌گیرد که غالباً عبارتهای مصدری است. مثال: لبلبو برین شدن [= مثل لبوشدن]:
 ۱- خجالت‌مند شدن: بازیه باخته، لبلبو برین شدید [= شدید دیگر]! (Bozia boxta, lablabū-barin shuded-a) ۲- از کمال تأثیر چیزی سب سرخ شدن: اوکه تان [= برادر کهترتان] از مستی، لبلبو برین شود، شما از سردی سخت سرما لبلبو برین شدید - ه!
 چاپ نخست این فرهنگ، عباره‌های خلقی (دوشنبه، دانش، ۱۹۷۴)، حاصل تحقیق آکادمیک بر اساس لهجه شهر اوراتپه از توابع خجند بود و نسبت به چاپ اخیر مواد به مراتب کمتری را شامل می‌شد.

فرهنگهای ویژه یک زبانه

فرهنگ سینانیم [= مترادف] های زبان تاجیکی (مردان محمدی یف، دوشنبه، معارف، ۱۹۹۳، ۲۷۲ صفحه، ده هزار نسخه)^{۱۵} تقریباً هزار کلمه رایج در تاجیکستان را برگزیده و به مترادفات آنها پرداخته است. در ضمن مقایسه، به تشابه یا تفاوت کلمات هم از نظر معنایی و هم نوع و محل استعمال توجه شده است. مثلاً ذیل «دنیا» جهان و عالم و گیتی و دهر و کاینات آمده و گفته شده که همه این کلمات از لحاظ دلالت (سمانتیک) یک مفهوم را افاده می‌کنند، «اما طرز و موقعهای معین استعمال شوی دارند» (ص ۷۲). سپس به تشریح آنها و ذکر شواهد مثال پرداخته شده: در مقایسه «خواهر» و «همشیره» از جمله

از استعمال «خواهر / همشیره شفقت» به معنی «پرستار، نرس» گفتگومی شود که ترجمه تحت لفظی یک ترکیب روسی ست. نیز «آبه» ویژه زبان گفتار و به معنی «خواهر کلان» است (ص ۲۲۲). مثالهای این فرهنگ از مطبوعات تاجیکستان و آثار بیست نویسنده معاصر تاجیک و نیز اشعار منتخب ملک الشعراء بهار گردآوری شده است.

لغت آمانیم های زبان تاجیکی (شهباز کبیر، دوشنبه، معارف، ۱۹۹۲، ۲۴۰ صفحه، سه هزار نسخه) کلمات هم آوای مختلف المعنی (homonyms) را بررسی می کند. این گونه الفاظ در کتابت تاجیکی بیش از خط فارسی خودنمایی می کنند؛ مثلاً arz: ارز (ارزش؛ درخت صنوبر)، ارض (زمین)، عرض (اظهار و بیان؛ پنهان؛ مال و متاع)؛ asir: اسیر (گرفتار)، اثیر (اثر)، عصیر (شیره)، عسیر (دشوار). برای کلمات ناآشنا ابیاتی مثال آورده شده که غالباً از صنعت تجنیس بهره جسته اند.

در لغت مختصر کلمه سازی زبان ادبی تاجیک (ش. بابا مراداف و ا. مؤمن اف، دوشنبه، معارف، ۱۹۸۳، ۱۱۸ ص، هشت هزار نسخه) پیشوندها و پسوندهای کلمه ساز برای پنج شش هزار کلمه بسیط و مرکب داده شده است. برای مثال: ابد (-ا، -یت، -ی)؛ پیش (-کی، -گاه، -ینه)، پرهیز (-بی-؛ -گار + -انه، -ی).

ایمالاگبه ۱۰۰ کلمه (رستم جوهره یف، دوشنبه، معارف، ۱۹۸۵، ۲۸ ص، ده هزار نسخه) ریشه های تاریخی (اوستایی، فارسی باستان، سکایی، پهلوی) و خویشاوندی جغرافیایی (با زبانهای آسی، کردی، بلوچی، پشتو، یغناپی، پامیری و جز آن) صد کلمه رایج فارسی را به دست می دهد.

شرح اسم و لقب ها (عالم غفوراف، دوشنبه، عرفان، ۱۹۸۱، ۱۶۰ ص، سه هزار نسخه) در دو بخش تنظیم یافته است. بخش اول به شرح تفصیلی ۷۵ نام رایج در تاجیکستان می پردازد، مانند: برنا، برات، بهمن، بهادر، بهرام، بیک، بابا، بازار، برهان. در بخش دوم در حدود چهار هزار نام دختر و پسر همچون لغت معنی شده است؛ مثلاً: محی الدین = زنده کننده دین؛ نرگس (یونانی) = نام گل خوشبوی؛ بی بی (ترکی) = بانو، زن عالی مقام؛ بازار = در روز بازار تولد شده.

در فرهنگ اختصارات روسی و تاجیکی^{۱۱} (س. د. خال متوا، دوشنبه، ۱۹۷۹) اصل کلمات کوتاه شده را می توان یافت.

فرهنگ کلمات مستعمل عربی (توردیخان بیردیوا، دوشنبه، اونیورسیتت دولتی تاجیکستان، ۱۹۷۱، ۲۴۲ ص، هشتصد نسخه) حاصل تحقیقی ست که در طی آن لغات تازی تبار مندرج در نخستین روزنامه تاجیکستان، آواز تاجیک، (۱۹۲۴ - ۱۹۲۵)، به شمارش گرفته

شده و نتیجه برای ۶۹۴۸ کلمه نامکرر که جمعاً ۵۶۹۰۲ بار استعمال شده، در دو فهرست الفبایی و بسامدی قید گردیده. برای کلمات ترکیبی تازی- فارسی دو فهرست مشابه جداگانه ترتیب یافته است. پربسامدترین کلمات عبارت است از: حکومت (۷۵۰ بار)، مکتب (۴۶۳)، فرقه (۴۱۰)، رفیق (۳۸۲)، انقلاب (۳۵۰)، مسأله (۲۹۱)، وقت (۲۵۰)، معارف (۲۴۴)، عسکر (۲۴۱)، اتفاق (۲۳۵)، تشکیلات (۲۱۵)، ترقی (۲۱۰)، جمهوریت (۲۱۰)، معلوم (۲۱۰)، اهمیت (۲۰۶ بار). جالب توجه است که برخی از الفاظ پر استعمال، مانند فرقه، جریده، مدرسه، در سالهای بعد از رواج افتاد و پرتیه، روزنامه و گزیده، مکتب جای آنها را گرفت.

لغت نامه آثار ص. عینی (دوشنبه، دانش، ۱۹۷۸، ۲۳۶ صفحه، چهارصد نسخه) شامل بیش از ۲۴ هزار لغت است که از آثار پرشمار صدرالدین عینی، بنیانگذار ادبیات شوروی تاجیک، استخراج شده. معنی لغات ذکر نگردیده است.

در تاجیکستان چند فرهنگ املائی به تفاریق منتشر شده است. هریک از این فرهنگها بر اساس قواعد رسمی نگارش زبان ادبی فارسی تاجیکی تنظیم گشته است.^{۱۷} اول بار فهرستی از دو هزار کلمه به پیوست قاعده های اساسی آرفاگرفیه [orthography] زبان تاجیکی (ستالین آباد، نشریات دولتی تاجیکستان، ۱۹۴۱) نشر شد. در تجدید چاپ این قاعده ها در سال ۱۹۴۴، عدد کلمه ها به هشت هزار افزایش یافت. لغت آرفاگرافی (دوشنبه، ۱۹۵۹) جرح و تعدیلهایی را شامل می شد که در طی زمان در قواعد رسمی املاء راه یافته بود. لغت املائی زبان ادبی تاجیک (ی. کلانتراف، دوشنبه، عرفان، ۱۹۷۴، ۳۳۴ ص، پنجاه و پنج هزار نسخه) حاوی چهل هزار کلمه و عبارت مبتنی بر تازه ترین لایحه املائی بود. آخرین فرهنگ املائی لغت املا (عبدالقادر منیازاف و عبدالستار میرزایف، دوشنبه، عرفان، ۱۹۹۱، ۲۴۸ ص، چهل هزار نسخه) است که در حدود سی هزار کلمه و ترکیب را صرفاً به قصد آموزش نگارش صحیح به فهرست کشیده است. پیوسته یا جدانویسی که از مقوله های مهم املائی تاجیکی ست، مورد توجه خاص بوده است. مترادفات با ذکر معنی مشخص شده است و برای تفکیک معانی اسمی و فعلی کلمات، مانند انداز، برآمد، بازگشت، بر هجای اول (فعل) با هجای دون (اسم) نشان تکیه نهاده اند. رعایت اکید نکات املائی و سجاوندی در فارسی تاجیکی نتیجه الگوگیری از زبان روسی ست.

دانشنامه ها

کعبود یک فرهنگ تفسیری که لغات رایج فارسی تاجیکی را در بر گیرد، تا حدودی

به وسیله دایرة المعارفهای تدوین شده در تاجیکستان جبران می شود. این دانشنامه ها گرچه اساس کار خود را بر گردآوری اعلام نهاده اند، بسیاری عناوین مندرج در آنها، مانند جانوران و گیاهها، آلات و ابزار، اصطلاحات علمی و فنی و مدنی، واجد ارزش لغت شناختی نیز هست. نخستین این دانشنامه ها انسیکلوپدیای ساویتی تاجیک،^{۱۸} در هشت جلد، دایرةالمعارفی عمومی ست و همه رشته های دانش را در بر می گیرد.^{۱۹} براساس این دانشنامه، دو دانشنامه تخصصی تدوین شد: انسیکلوپدیای ادبیات و صنعت تاجیک^{۲۰} که ویژه موضوعات ادبی و هنری ست و بیش از دو جلد از سه جلد آن چاپ نشده است؛ و انسیکلوپدیای خواجهگی قشلاق تاجیکستان،^{۲۱} در دو جلد، که به مسائل کشاورزی و معیشت روستایی اختصاص یافته است.^{۲۲}

دانشنامه سودمند دیگر انسیکلوپدیای مختصر روزگارداری^{۲۳} در یک جلد مصور است که در فصلهای جداگانه به موضوعات خانه، خوراک، تندرستی و زیبایی، لباس و کفش، تفریح، باغ و پالیز، و اطلاعات حقوقی در ذیل عناوین الفبایی می پردازد.

بعضی از لغات و اصطلاحات دایر بر مفاهیم و پدیده های نوین فقط در همین دانشنامه ها توضیح داده شده است. مثلاً اگر کسی بخواهد معنای کلمه پر استعمالی چون «خواجهگی» را بداند و به فرهنگ زبان تاجیکی مراجعه کند، معانی بزرگ منشی و بزرگی و سروری را در آن خواهد یافت؛ حال آن که معنای این لغت در استعمال امروزی زبان فارسی تاجیکی «اقتصاد» است^{۲۴} (به ویژه در ترکیب «خواجهگی خلق» به معنی اقتصاد ملی) و در ترکیباتی نظیر خواجهگی قشلاق (اقتصاد یا گذران روستایی)، خواجهگی شهری (خدمات و تأسیسات مدنی)، خواجهگی ذات پروری (امور اصلاح نسل چارپایان) و نیز خواجهگی منزل، آب، شکار، جنگل و جز اینها به کار می رود که همه را در دانشنامه های مذکور در فوق می توان یافت. از «خواجهگی» مفهوم «سرپرستی» نیز اراده می شود و در سالهای اخیر به جای «کالخور» (مزرعه اشتراکی) و گاه معادل «آبادی» (جای آباد) به کار می رود.

فرهنگهای روسی - تاجیکی

در سده نوزدهم دو فرهنگ روسی به فارسی در آسیای مرکزی به چاپ رسید. فرهنگ نخست را شاه حیدر حاتم طایف به قصد آموزش زبان تدوین کرد و دوبار، در ۱۸۸۹ در مطبعة کاگان در نزدیکی بخارا و ۱۹۱۳ در تاشکند، چاپ شد. این فرهنگ دارای ۱۳۷۰ لغت است که بر حسب موضوع (ضمیر، فعل، کل موجودات، ظهورات هوا، اشکال

آدمیزاد و جز اینها) مرتب شده است. بخشی از فرهنگ نیز به آموزش الفبا و جمله‌های محاوره‌ای روسی اختصاص یافته است. این فرهنگ مورد استفاده وسیع نوآموزان هر دو زبان مرجع و مقصد قرار گرفت. دیگر فرهنگ روسی به فارسی شیوه‌های کشور ترکستان است که خاورشناس روس ولادیمیر پتروویچ نالیفکین آن را در سال ۱۸۸۹ در قزان (تاتارستان) به طبع رسانید. در این فرهنگ ۴۰۰ صفحه‌ای ده دوازده هزار کلمه و اصطلاح فارسی از متون نظم (سعدی و حافظ و غیره) و نثر (تاریخ شاهرخیه، ظفرنامه تیموری و جز این) گرد آمده. با این حال، فارسی گفتاری وقت در فرهنگ به خوبی منعکس است و می‌تواند دستمایه تحقیقات امروزی در این باب باشد.

در سال ۱۹۰۰، باز به وسیله نالیفکین، کتابی تحت عنوان راهنمای آموزش عملی زبان فارسی^{۲۷} در سمرقند چاپ شد که نیمی از ۳۲۰ صفحه آن را فرهنگ روسی-فارسی و فارسی-روسی تشکیل می‌دهد.^{۲۸} این فرهنگ بر مبنای فارسی ادبی رایج در سمرقند تدوین یافته است.^{۲۹}

با استقرار جمهوری شوروی تاجیکستان و رسمیت یافتن فارسی تاجیکی به عنوان زبان ملی این جمهوری، ضرورت یافتن معادل برای انبوه اصطلاحات رایج روسی و بین‌المللی پیش آمد. این کار از جانب کامیسیرت معارف «جمهوریت اجتماعی شورایی تاجیکستان» و نشریات دولتی تاجیکستان به گروهی پنج نفره از نویسندگان محفل ادبی سمرقند سپرده شد. سرپرست گروه صدرالدین عینی و دستیاران او خاصه سید رضای علیزاده سمرقندی و رحیم هاشم و نیز علی اسمعیل زاده و محمد جان یوسفی ذخیره لغوی زبان مقصد را در حد کمال می‌دانستند و در آثار خود تلفیق موزون زبان ادبی را با زبان مردم به نمایش گذاشته بودند. حاصل این کوشش، لغت روسی - تاجیکی (دو جلد، ستالین آباد ۳۴ - ۱۹۳۲)، بازگوینده سلیقه مدونان فرهنگ است. در این فرهنگ بسیاری لغات رایج در لهجه‌های فارسی تاجیکی گرد آمد و به عنوان معادل لغات روسی پذیرفته شد. با این حال مدونان از گرایشهای عامیانه و پرولتاریستی وقت برکنار بودند و مثلاً لفظ رایجی چون «شیطان ارا به» (برای velosiped)، به عنوان انتخاب دوم، پس از «دوچرخه» ذکر شد. نیز کوشش مدونان در ابقا یا احیای اصطلاحات قدیم و حتی ساختن لغات تازه از ریشه‌های عربی چشمگیر است. برخی از اصطلاحات علمی روسی نیز با حفظ املاهای اصل روسی اقتباس شد و با خط نو بنیاد لاتینی تاجیکی در فرهنگ درج شد؛ مثل: agronom، با شرح: دانشمند کارهای دهقانی». برای تهیه چنین فرهنگی به جز چند فرهنگ روسی به ترکی و عربی و فرانسه و فرهنگهای فارسی - روسی غفاراف و روسی - فارسی Kashshov که در دسترس

گرد آورندگان بوده، از غیاث اللغات و چراغ هدایت و منتخب اللغات (عبدالرشید حسینی) و برهان قاطع و فرهنگ جهانگیری و صراح اللغت (ابوالفضل محمود) بهره گرفته شده (ص ۷). تأثیر این فرهنگ در شکل گیری زبان ادبی فارسی تاجیکی و تعیین خط مشی برای فرهنگهای بعدی روسی - تاجیکی بسیار است.^{۳۰}

با این حال، عدم تسلط مدونان فرهنگ مذکور به زبان روسی و نیز پدیدار شدن اصطلاحات تازه مدنی و اجتماعی و علمی و صنعتی، به خصوص در ماوراء النهر، و هم تغییر سیاست زبانی در جهت ورود هرچه بیشتر کلمات روسی و هماهنگ کردن زبانهای اقوام ساکن در اتحاد شوروی، تدوین فرهنگ جامعی را ایجاب می کرد. چنین فرهنگی زیر نظر عبدالسلام دهاتی و ایشوف^{۳۱} و با پردازش برتلس در سال ۱۹۴۹ در مسکو با حروف سیریلیک به طبع رسید. این فرهنگ که بر اساس فرهنگ تازه چاپ چهار جلدی روسی تدوین اوشاکوف^{۳۲} تدوین شده بود، تمام ویژگیهای یک فرهنگ علمی معاصر را دارا بود و ۴۵ هزار مدخل را شامل می شد. برای پاسخگویی به نیازهای لغت سازی، بسیاری از ویژگیهای فارسی گفتاری تاجیکستان به کار گرفته شد؛ از جمله پسوندهای -شوی (انتخاب شوی، حبس شوی، سرشوی)، -کنی (درو کنی، خراب کنی، انبار کنی)، - براری (حاجت براری، خلاصه براری، نام براری)، -ناک (انصاف ناک، آبروناک، آشناک، رابطه ناک) که در دوره های بعدی نیز وسیله مناسب یافتن معادل برای لغات مرکب روسی تشخیص داده شد و کاملاً متداول گردید. این فرهنگ سالهای سال یگانه مرجع دانشجویان و مترجمان زبان روسی باقی ماند.

بر اساس فرهنگ مذکور، در سال ۱۹۵۷، فرهنگ روسی - تاجیکی مختصری (قطع جیبی، ۶۳۰ صفحه) برای پاسخگویی به نیازهای فوری زبان آموزان مدارس هفت ساله، در مسکو به چاپ رسید و در سالهای ۱۹۸۱ و ۱۹۹۱ از طرف انستیتوی زبان و ادبیات آکادمی علوم تاجیکستان تجدید طبع شد. گرد آورندگان نخستین آن ستیان آرژمن اف و هلال کریم اف بودند.^{۳۳} تعداد مدخلهای این فرهنگ از ۱۴ هزار در چاپ اول به ۲۰ هزار در چاپ دوم و ۲۵ هزار در چاپ سوم، و تیراژ آن از ۹ هزار به ۱۰ هزار و ۳۰ هزار رسید، در حالی که کیفیت چاپ و حروف چینی آن خاصه در آخرین چاپ پسرفت آشکار داشت. یک فرهنگ جیبی روسی - تاجیکی نیز در ۱۹۷۲ به وسیله کلاتراف در دوشنبه منتشر شد که حاوی ده هزار مدخل بود. همچنین ایشوف در ۱۹۶۲ فرهنگ مختصری از اصطلاحات روسی (۱۲۸ صفحه) در دوشنبه منتشر کرد. فرهنگ کوچک دیگری نیز با عنوان لغت روسی، تاجیکی اسمهای با b تمام شونده (عبدالسلام خلیل اف و ایوان نیکالایف، دوشنبه، عرفان، ۱۹۶۷،

۱۲۲ ص، چهار هزار نسخه) حاوی کلمات مختوم به «نشانه نرم»^{۳۴} در خط روسی ست. تنها موردی که کلمات تاجیکی اقتباس شده از روسی شکل اصلی روسی خود را تماماً حفظ نمی کنند، هنگامی ست که کلمه مختوم به نشانه نرم پسوند بگیرد: 'lager' (اردوگاه)، lageri mo (اردوگاه ما). فرهنگ مذکور بیش از سه هزار مدخل دارد و به منظور ترویج نگارش صحیح تدوین شده است.

آخرین فرهنگ جامع روسی - تاجیکی (لغت روسی - تاجیکی، مسکو، ۱۹۸۵، ۱۲۸۰ ص، صد هزار نسخه) تدوین گروهی کارمندان انستیتوی زبان و ادبیات آکادمی علوم تاجیکستان و به سرپرستی محمد عاصمی ست. این فرهنگ ۷۲ هزار لغتی را باید صورت تکمیل یافته فرهنگ دهاتی - ایشوف دانست که ۳۶ سال پیشتر منتشر شده بود. لغات روسی که در این مدت ابداع یا متحول شده بود به فرهنگ افزوده شد. برای یافتن معادل‌های تاجیکی علاوه بر فرهنگ‌های روسی - تاجیکی پیشین از فرهنگ زبان تاجیکی و انسیکلوپدیای ساویتی تاجیک بهره گرفته شد. مؤلفان در مواردی نیز به لغت سازی متوسل شدند. دشواری معادل یابی را در این می دانند که زبان مبدأ (روسی) زبانی دقیق است که در آن معنی هر کلمه از مترادفات آن کلمه متمایز گشته است، حال آن که در زبان مقصد (فارسی تاجیکی) مترادفها را معمولاً می شود به جای یکدیگر به کار برد و در نگارش غالباً ذکر دو یا چند مترادف پی در پی لازم می آید. در مقدمه فرهنگ راجع به واژه گزینی آمده است که «در برابر اصطلاحاتی، که کم و بیش معلوم و معمول می باشند، عائد به خیلی ساحه های علم و تخنیکه [= تکنیک، فن] بسیار اصطلاحات «تقریبی» داخل کرده شد و بعضاً در ترجمه این یا آن اصطلاح روسی دو - سه این گونه اصطلاحات «تقریبی» داده شد، تا این که برای منبده تکمیل یافتن آنها زمینه ای موجود باشد» (ص ۱۰). بنابراین برای لغات دشوار «هنگام ترجمه یکچند سینانیم [= مترادف] کلمه و عباره را می آورند، تا این که به طفیل سینانیم ها تابشهای معنایی کلمه و عباره های روسی روشنتر شود» (همان جا).

فرهنگ‌های تاجیکی - روسی

نخستین فرهنگ فارسی به روسی ویژه لهجه تاجیکستان لغت تاجیکی - روسی (جلد ۱، ستالین آباد - تاشکند، ۱۹۴۶، ۳۴۰ ص، پنج هزار نسخه) بود که تنها نیمی از آن به خط سریلیک تا حرف «N» به چاپ رسید و ناقص ماند. فرهنگ از طرف انستیتوی شرق شناسی آکادمی علوم شوروی زیر نظر پاولفسکی^{۳۵} و با همکاری برتلس و جلال اکرامی و

رحیم جلیل و مشاوره صدرالدین عینی منتشر شد. لغات و اصطلاحات آن از آثار ادبی تاجیکی دهه ۱۹۳۰ که تقریباً همه به خط لاتینی ست، استخراج شده است. این فرهنگ بیشتر به منظور رفع نیازهای محققان زبان فارسی تاجیکی تهیه شده بود.

فرهنگ دیگری با همین نام: لغت تاجیکی - روسی (مسکو، ۱۹۵۴، ۷۹۰ ص، دوازده هزار نسخه) به سرپرستی و. رحیمی و ل. و. اوسپنسکا یا^{۳۶} و پردازش برتلس از طرف آکادمی علوم تاجیکستان به طبع رسید. این فرهنگ با داشتن ۴۰ هزار لغت به مراتب شامل تر از فرهنگ ناقص پاولفسکی است. مثلاً به دنبال مدخل «یاد»، علاوه بر «یادکی»، «یادگاری»، «یادداشت»، «یادآوری» که در فرهنگ پاولفسکی نیز آمده، مشتقات «یادگیری»، «یادگار»، «یاددار»، «یادداشتی»، «یادکرد»، «یادآورد» به مدخلها افزوده شده است.

فهرست نامهای خاص جغرافیایی جداگانه آورده شده. مفتاحی نیز با الفبای فارسی تنظیم شده تا به یافتن لغات کمک کند. فرهنگ، مدّیل به رساله ای تحت عنوان «طرح مختصر دستور زبان تاجیکی» ست.^{۳۷} از این فرهنگ در ترجمه آثار نویسندگان و شاعران تاجیک به زبان روسی بهره فراوان گرفته شده.

لغت مختصر تاجیکی - روسی (ی. کلانتراف، مسکو، ۱۹۵۵، ۶۱۶ ص، سیزده هزار نسخه) ظاهراً فشرده فرهنگ اخیر در قطع جیبی ست و مشتمل بر ۱۷ هزار کلمه است. نود صفحه پایانی کتاب به دستور زبان فارسی تاجیکی اختصاص یافته است.

اهمیت این فرهنگها در ضبط لغات محلی و اصطلاحات نوینی ست که بیرون از دایره شمول فرهنگهای یک زبانه مانده است؛ برای نمونه: خواجگی خلق (اقتصاد ملی)، محمد دانا (همه چیز دان)، کیلین kelin (عروس: زنِ پسر)، چقان (فرز، جلد، چابک)، چقانی (تردستی، زیرکی).

فرهنگهای سایر زبانها

در تاجیکستان زبانهای انگلیسی و فرانسه عادهً با وساطت زبان روسی آموخته می شد، زیرا فرض بر این بود که متعلم این زبانها پیش از زبان میانجی اتحاد جماهیر شوروی به خوبی آشنا شده و بر آن تسلط یافته است. از این جهت طالبان به فرهنگهای روسی و انگلیسی، و روسی و فرانسه مراجعه می کردند. با این حال چند فرهنگ مختصر که زبان فارسی تاجیکی را مبدأ یا مقصد قرار داده نیز در دهه های اخیر به طبع رسید.

لغت فرانسوی - تاجیکی (ملاحه شهاب او و ا. ی. رجب او، مسکو، ۱۹۶۳) در

نوع خود نخستین - و شاید آخرین - فرهنگ بود. نخستین لغت انگلیسی - تاجیکی (ملاحت شهاب اوا و ک. عالم اف، دوشنبه، ۱۹۶۸، ۱۵۳ ص، سه هزار نسخه) « برای خوانش ادبیات علمی» فراهم آمد. پس از آن لغت انگلیسی - تاجیکی (ب. برکه ثوا و دیگران، دوشنبه، ۱۹۷۰، ۱۷۸ ص، هزار نسخه) برای دانشجویان مبتدی و لغت خرد انگلیسی - تاجیکی (ملاحت شهاب اوا، دوشنبه، ۱۹۷۲، ۱۹۱ ص، دوهزار و ششصد نسخه) و لغت مختصر انگلیسی - تاجیکی - فارسی (ملاحت شهاب اوا، دوشنبه، دانش، ۱۹۸۹، ۲۵۰ ص، دوهزار و چهارصد نسخه) که سه هزار مدخل دارد و رسماً برای سال اول دانشگاهها توصیه شده است. لغت مختصر انگلیسی - روسی - تاجیکی برای خواندن متن گزیده ها [= روزنامه ها] [ن. همرا [ه] علی یف، دوشنبه، دانش، ۱۹۸۶، ۸۲ ص، هزار و هفتصد و پنجاه نسخه) دربر دارنده ۱۵۰۰ کلمه و ترکیب است که در خواندن متون اجتماعی و سیاسی انگلیسی زبان به کار می آید.

فرهنگ دیگری که خاصه برای محققان زبان فارسی تاجیکی سودمند است لغت تاجیکی - انگلیسی (گ. ب. برکه ثوا، ۲ جلد، دوشنبه ۱۹۶۸، ۴۰۰ ص) ظاهراً در این زمینه منحصر به فرد است. مؤلف در مقدمه اظهار می دارد که ده هزار عنوان مندرج در فرهنگ را عمده از فرهنگ تاجیکی - روسی کلاتراف برگرفته و برای یافتن معادل‌های انگلیسی به فرهنگهای انگلیسی - روسی مراجعه نموده است. بسیاری از لغات خاص تاجیکی را که در فرهنگهای یک زبانه ثبت نشده است، در این فرهنگ می توان یافت.

فرهنگی نیز برای پاسخگویی به نیازهای طالبان زبان عربی، به اهتمام مؤمن اف و عیسی یف و نقاش (دوشنبه، ۱۹۷۰، ۱۰۶ ص، هفتصد نسخه) چاپ شده که مکمل کتاب درسی متون آموزندگان عربی است.

فرهنگهای موضوعی

تدوین فرهنگهای موضوعی در هر یک از رشته های دانش اساساً به ابتکار و با نظارت آکادمی علوم تاجیکستان صورت پذیرفته است. کمیته ای که با عنوان «اصطلاحات» در سال ۱۹۶۰ در آکادمی علوم تأسیس شد،^{۳۸} سامان دادن به وضع اصطلاحات علمی و فنی و مدنی زبان فارسی تاجیکی را در دستور کار خود قرار داد و هر یک از شعبه های این کمیته (شعبه های اصطلاحات فیزیک، ریاضی، فنون، کشاورزی، زیست شناسی، شیمی، طب، زمین شناسی و جغرافیا، اقتصاد، فلسفه، حقوق، تاریخ، زبان و ادبیات، علوم تربیتی، هنرشناسی و شعبه املاء) تدوین یک یا چند فرهنگ موضوعی اصطلاحات را بر عهده

گرفتند. همین کمیته در سال ۱۹۷۱ دستورالعملی با عنوان پرنسپهای اساسی ترمینالوژیة زبان تاجیکی منتشر کرد و در آن پانزده روش وضع اصطلاحات را به ضمیمه فهرستی از نمونه ها توصیه نمود. این روشها را چنین می توان خلاصه کرد: (۱) کاربرد واژگان موجود زبان فارسی تاجیکی؛ (۲) اراده معنی مقصود از لغات موجود زبان: «اریاب» در معنی تازه «مسؤل، رجل»، خادم = کارمند، منبر = تریبون، یخدان = یخچال طبیعی کوهستان، چندری = الاستیک؛ (۳) اقتباس عین کلمه روسی، هرگاه معادل تاجیکی یافت نشود؛ (۴) ترجمه تحت اللفظ از زبان روسی: شعاع نظر، سه کُنجه تیز کنجه، انگشت بی خاکستر، خریطه مسوده، ارزش اضافه مطلق، عسکر پیاده بحری؛ (۵) تلفیق عنصر روسی با تاجیکی: رادیو مناره، فوتبال باز، الکتریکانیدن، ایده آیات؛ (۶) بیان مفهوم در قالب عبارت: کارکنان ساحه اگرونومی = agropersonal.

فرهنگهایی که در شعبه های کمیته اصطلاحات یا بیرون از آن در دانشگاهها و آموزشگاهها فراهم آمد^{۳۹}. به جز چند مورد همگی فرهنگهای روسی - تاجیکی اند که یا برابر تاجیکی اصطلاحات روسی را به دست می دهند یا به تشریح اصطلاح مورد نظر می پردازند. از نظر کیفیت عیار این فرهنگها یکسان نیست، چه در تدوین برخی کوشش و دقت به مراتب بیشتری شده است.

از فرهنگهای موضوعی دوزبانه لغت مختصر روسی - تاجیکی و تاجیکی - روسی سینانیم ها (و.ا. کاپرانف، ای.ل. نیکالایف، ا.خ. خلیل اف، دوشنبه، معارف، ۱۹۸۵، ۳۶۸ ص، بیست هزار نسخه) برای یافتن مترادفات زبان فارسی تاجیکی بسیار سودمند است. مثلاً برای «رحم»، مفردات: ترجم، شفقت، همدردی، دلسوزی، افسوس خوری، غمخواری، تعزیه؛ و ترکیبات: رحم کسی را آوردن، همدردی (تعزیه) اظهار کردن، به ترجم آوردن، شفقت نشان دادن، من به او همدردی بیان کردم، به دست داده شده است. فهرست پایانی کتاب با برجسته نمایی مدخلها مراجعه کنندگان را در یافتن کلمه های کلیدی راهنماست؛ برای مثال، ذیل «افسوس خوری» کلمات فرعی: حسرت، ندامت، پشیمانی، دریغ، تحسر، تأسف، درج گردیده است.

فرهنگی که با عنوان «موضوعی»^{۴۰} (ک.ن. صدیق اوا، دوشنبه، عرفان، ۱۹۶۸، ۱۴۷ ص. هزار نسخه؛ چاپ ۲، ۱۹۷۱، ۱۰۸ ص، هفتصد نسخه) به طبع رسید، فهرست مهمترین اصطلاحات موضوعهای گوناگون را یکجا به دست می دهد. فرهنگ به سه بخش: آدم، جمعیت [= جامعه]، طبیعت تقسیم شده و هر یک از بخشها در جای خود به گروه و زیر گروههای موضوعی بخش می شود، مثلاً «طبیعت» به حیوانات، رُستنیها، ماده، زمین،

هوا، فضا، و جز آن بخش شده است. در پایان، مدخلهای روسی فرهنگ به قید فهرست الفبایی درآمده است.

چند فرهنگ موضوعی-تفسیری (یا دایرة المعارف موضوعی کوچک) یک زبانه نیز فراهم آمده است. مثلاً لغت مختصر ایضاحاتی دایر به گیاگرفیه تاجیکستان (ن. عبدالله یف، دوشنبه، ۱۹۶۲، ۶۴ص، سه هزار نسخه) در زمینه جغرافیا و لغت معلومات نامه آتی است [atheast] (و. شریف اف و د. خوش قدم اف، دوشنبه، عرفان، ۱۹۸۵، ۱۹۲ص، پنج هزار نسخه) در زمینه دین ستیزی تدوین شده است. نیز خزینه طب قدیم (حامد زاهداف، دوشنبه، عرفان، ۱۹۹۰، ۶۲۳ص، دوست هزار (!) نسخه) را در همین ردیف می توان به شماز آورد که بر آثار طبی قدیم مبتنی است.^{۲۵}

از جمله فرهنگهای تفسیری که به زبان و ادب مربوط است فرهنگ اصطلاحات ادبیات شناسی (دوشنبه، عرفان، ۱۹۶۴، دو هزار نسخه، چاپ دوم، ۱۹۶۶، ۱۸۸ص، هشت هزار نسخه) به تشریح حدود هفتصد اصطلاح ادبی رایج در فارسی تاجیکی پرداخته است و در شرح لغات فارسی از آثار ادبی قدما مانند ترجمان البلاغه و حدایق السحر و المعجم و مجمع الصنایع، و در تفسیر لغات اروپایی از فرهنگهای روسی یاری گرفته است. در همین زمینه فرهنگهای دیگری نیز به چاپ رسیده: لغت مختصر از ادبیات (عبدالله زاده و احد اف، دوشنبه، ۱۹۷۳، ۸۳ص، چهار هزار نسخه) و ادبیات شناسی (دوشنبه، ۱۹۸۸، ۱۴۴ص، ده هزار نسخه). لغت ترمینهای زبان شناسی (خداداد حسین اف و کیمیا سکور اوا، دوشنبه، معارف، ۱۹۸۳، ۲۵۵ص، چهار هزار نسخه) نیز تفسیری ست. چند مثال از این فرهنگ: لغت نامه = رویخط [= سیاهه، فهرست] کلمه ها، که برای ترتیب دادن لغت ساخته می شد؛ لغت = کتابی، که در آن فهرست کلمه های موجوده با ترتیب معین الفبا داده می شود [...]؛ فرهنگ = کتاب لغت، لغت تفسیری که در آن کلمه های موجوده زبان از جهت معنا همه طرفه شرح و ایضاح داده شده است [...]. فرهنگ دیگر قاموس قافیه و عروض شعر عجم (عروة الله طائر و سید مراد سید علی، ج ۱، حروف A تا M، دوشنبه، عرفان، ۵۱۱ص، شش هزار نسخه) با جلد دوم حاوی دو هزار عنوان خواهد بود. مؤلفان کوشیده اند از بیتهایی مثال آورند که «مضمون و معنی بلند داشته باشد» و به ویژه بحوری را تشریح کنند که «خیلی کم استعمال بوده، از طرف عروض دانان فارس - تاجیک اختراع گردیده اند» (ص ۲۰).

در زمینه زبان پهلوی، لغت هه ته را گر مه های پهلوی (خ. دادخدا یف، دوشنبه، ۱۹۶۹، ۲۱ص، هزار نسخه) و واژه نامه فعلهای پهلوی (دادخدا صیم الدین اف، دوشنبه، دانش،

۱۹۹۲، ۷۲ص، هزار نسخه) منتشر شده است. فرهنگ اخیر کار سازمان یافته ای است مشتمل بر ۸۵۵ فعل فارسی میانه و ۱۰۴ هزارش همراه با چند جدول (مرادفهای معنایی، مفتاح آرامی، گونه های خطی و جز اینها) که مرجعی سودمند برای نوآموزان خط و زبان پهلوی تواند بود.

بنیاد دانشنامه ایرانیکا، نیویورک

حواشی

۱- برتلس در نامه مورخ ۲۳ آوریل ۱۹۳۹، خطاب به صدرالدین عینی، از جمله می نویسد: «در لغت شما با آن همه ثروت، که دارای آن است، کلمه های ساویتی [شوروی] و انترناسیونالی هیچ یافته نمی شود. اگرچه من شاید سببش را می فهمم، ولی می ترسم که اگر این کتاب در همان شکل حاضره اش از چاپ می برآید، بعضی تنقیدچیان موشکاف یک ها بهوی خواهند برآورد، که آن سرش ناپیدا خواهد بود. خواهند گفت، که شما مخالف داخل کردن چنین کلمه ها در زبان ادبی تاجیک هستید و دیگر همین خیل [=طور] مزخرفات. اگرچه شما البته می توانید به چنین تنقیدچیان یک جواب قطعی بدهید، ولی به نظرم از این قسم گفتگوها هیچ کس را خوشش نمی آید [کذا]. از این سبب من فکر کردم، که باید راهی پیدا کرده شود، که برای چنین اعتراضات دیگر راه داده نشود» و سپس راه حلی پیشنهاد می کند دایر بر آن که یک رشته لغات اجتماعی- سیاسی رایج روسی را به تاجیکی ترجمه کنند و در لابلای مدخلهای فرهنگ جای دهند. نک: مقدمه فرهنگ.

۲- کمال عینی، «لغت عینی»، صدای شرق، آوریل ۱۹۷۴ (ش ۴)، ص ۱۲۴ تا ۱۲۸.

۳- صدرالدین عینی، لغت نیم تفصیلی برای زبان ادبی تاجیک، تدوین کمال عینی و حفیظ رؤوف اف، تحریر رحیم هاشم، ۵۶۳ ص + ۲۰۶ ص (مفتاح به خط فارسی)، دوشنبه، ۱۹۷۶، پنج هزار نسخه.

۴- همان، مقدمه به خط فارسی، ص ۲۰۴ تا ۲۰۶. برای تجزیه و تحلیل لغات مندرج در این فرهنگ، نک: س،

حلیم اف، ص. عینی- لکسیکاگراف، دوشنبه، ۱۹۶۴.

۵- دکتر دبیر سیاقی شمار لغات مفتاح را در حدود ۶۰ هزار نوشته؛ نک: سید محمد دبیر سیاقی، فرهنگهای فارسی،

تهران، ۱۳۶۸، ص ۳۴۱.

۶- برای نقد فرهنگ زبان تاجیکی، نک: اکبر نرسن اف، «مشتی از خروار»، صدای شرق، آوریل (ش ۴)

۱۹۷۱، نیز نک:

H. Borjian, "Farhang-e Zaban-e Tajiki," *Encyclopaedia Iranica*, E. Yarshater, ed., New York, London and Costa Mesa, 1982-, vol, 9, pp. 272-273.

V.A. Kapranov, "Lugati furs" *Asadi Tusi i ego mesto v istori tadjihskoi* - ۷

leksikografi dish. Akad. Nauk Tadjh., Dushanbe, 1964.

۸- از جمله: ح. کریم زاده، ضرب المثل و چیستانهای تاجیکی، مسکو - لنینگراد، ۱۹۳۱؛ ع. میرزایف،

ضرب المثلهای تاجیک، ستالین آباد، ۱۹۴۰؛ اسراری، ضرب المثل و مقال های تاجیکی، ستالین آباد، ۱۹۴۶؛ س.

تاج الدین اف و م. حامدجان اوا، ضرب المثل و مقالهای تاجیکی، ستالین آباد، ۱۹۶۰، نیز نک: انسیکلوپدیای ساویتی

تاجیک، دوشنبه، ۱۹۷۸-۱۹۸۸، ج ۲، ص ۴۶۵.

۹- برای نقد کتاب، نک: جمعه بای عزیزقل اف، صدای شرق، نوامبر (ش ۱۱) ۱۹۶۱؛ ش. کمال و ب. غنی،

معارف و مدنیت، مارس ۱۹۶۲.

۱۰- این کتاب در سه جلد پیش بینی شده، اما جلد سوم را نگارنده در هیچ کتابخانه ای ندیده است.

۱۱- phrases.

- ۱۲- کلام قصار (=aphorism) = aforizm
- ۱۳- نک: انصار افصح زاد، تحفه بای متووا، قمر حسام اف، «زیب سخن»، صدای شرق، سپتامبر (ش ۹) ۱۹۷۶، ص ۱۴۷ تا ۱۵۰.
- ۱۴- باز از همین مؤلف ضرب المثل و مقالها در تمثیل و حکایه ها (دوشنبه، دانش، ۱۹۷۳) به چاپ رسیده که فرهنگ نیست، مجموعه ای ست از ۱۰۸ تمثیل و لطیفه و حکایت که از ادب فارسی گرد آمده و در آنها امثال و حکم رکن اساسی دارد.
- ۱۵- چاپ اول: لغت مختصر سینانیم های زبان تاجیکی (مردان محمدی یف، دوشنبه، ۱۹۷۵، ۲۵۶، ص ۵ هزار نسخه).
- ۱۶- *Slovar' russkikh i tadzhikskikh sokrashchenii.*
- ۱۷- رجوع شود به مقاله های نگارنده: «تجربه تاجیکستان در تغییر خط فارسی»، ایران شناسی ۱/۵، ۱۳۷۳، ص ۱۷۰-۱۸۲؛ «ساختمان خط تاجیکی»، نامه فرهنگستان، شماره ۱۲، در دست چاپ.
- ۱۸- *Entsiklopediyai sovetii tojik, Dushanbe, 1978-88.*
- ۱۹- برای معرفی و نقد، رجوع شود به مقالات نگارنده: «انسیکلوپدی ساویتی تاجیک»، ایران شناسی ۲/۳ (۱۳۷۰)، ص ۴۱۶ تا ۴۴۵؛ «گامهای نخستین»، صدای شرق، آوریل ۱۹۹۲ (ش ۴)، ص ۱۴۰ تا ۱۴۳.
- ۲۰- *Entsiklopediyai adabiyot va san'ati tojik, Dushanbe, 1988-89.*
- ۲۱- *Entsiklopediyai xojagii qishloqi Tojikiston, Dushanbe, 1989-91.*
- ۲۲- نک: H. Borjian, "Entsiklopediyai sovetii tojik," *Encyclopaedia Iranica*. op. cit., vol. 8, pp. 463-65.
- ۲۳- دوشنبه، ۱۹۸۸، ۶۲۵ صفحه، بیست و پنج هزار نسخه (ترجمه از اصل روسی، مسکو، ۱۹۸۴).
- ۲۴- لفظ «اقتصاد» نیز استعمال می شود. منتها در حالت مفرد و بیشتر در معنی علم اقتصاد. «خواجگی» اقتباسی است از khoziaistvo ی روسی (در معنای اقتصاد) که خود مآلاً از لفظ فارسی «خواجه» و مشتقات آن ریشه می گیرد و ظاهراً به توسط تاتارها به زبان روسی راه یافته است؛ قس: M. Fasmer, *Etimologicheskii slovar' russkogo yazika, tom IV, Moskva, 1973, p. 254.*
- ۲۵- رجوع شود به معرفی و بررسی نگارنده، از این فرهنگ در مجله بخارا، زیر چاپ.
- ۲۷- V.P. Nalivkin', *Rukovodstrov k' prakticheskomu izucheniyu persidskago yazika.*
- ۲۸- از آثار همین مؤلف لغت روسی- سارتی و سارتی- روسی گزارش شده (انسیکلوپدیای ساویتی تاجیک، ج ۵، ص ۷۹) که باید همان فرهنگ یاد شده باشد.
- ۲۹- در این مقاله از معرفی فرهنگهای دوزبانه روسی و فارسی که ویژه فارسی رسمی ایران تدوین شده چشم پوشیدیم. تا سال ۱۹۷۶ در حدود ۲۰ عنوان فرهنگ دوزبانه روسی- فارسی یا فارسی- روسی در اتحاد شوروی (مسکو، لنینگراد، تفلیس، باکو، ایروان، تاشکند) و ۵ عنوان در ایران فراهم آمده بود. در این باره رجوع شود به مقاله حسین سامعی:
- “Bi-/multilingual Dictionaries,” *Encyclopaedia Iranica*, op. cit., vol. 4, pp. 393-95.
- و فهرست گزیده در:
- M. Atkin, "Soviet and Russian Scholarship on Iran," *Iranian Studies* 20/2-4 (1988), pp. 223-71.
- ۳۰- نک: رحیم هاشم، «در مکتب استاد (خاطره ها)»، «شرق سرخ»، آوریل (ش ۴) ۱۹۶۲، ص ۱۰۷ و بعد.
- ۳۱- N.N. Ershov.
- ۳۲- D.N. Ushakov.
- ۳۳- نک: ا. رحمان اف، «یکچند سخن درباره لغت روسی- تاجیکی»، تاجیکستان ساویتی، ۲۶ اکتبر ۱۹۵۸.
- ۳۴- miagkii znak. از نشانه های خطی سیریلیک است (b؛ با علامت 'حرف نویسی می شود) که استقلال

ندارد و فقط تلفظ حرف یا حروف ماقبل را در کلمات روسی «نرم» می کند. در خط تاجیکی منظور دیگری را ادا می کند. (به مقاله «ساختمان خط تاجیکی» مذکور در حاشیه ۱۷ رجوع شود).

E.N. Pavlovskii. - ۳۵

L. V. Uspenskaia. - ۳۶

۳۷- این رساله به انگلیسی ترجمه و مستقلاً چاپ شده:

V.S. Rastorgueva, *A Short Sketch of Tajik Grammar*, tr. and ed. H.H. Paper, Bloomington, Ind., 1963.

۳۸- رجوع شود به مقاله نگارنده: «آکادمی علوم و دیگر نهادهای پژوهشی تاجیکستان»، نامه فرهنگستان علوم،

شماره ۱۰ و ۱۱، زمستان ۱۳۷۷، ص ۱۶۹-۱۸۸.

۳۹- فرهنگهای موضوعی روسی- تاجیکی که در دسترس این نگارنده قرار گرفت یا با مراجعه به فهرستها از وجود

آنها اطلاع حاصل شد، به قرار ذیل است:

پنبه کاری (۱۹۵۷، ص ۱۱۰، ۴ هزار نسخه)، ریاضیات (۱۹۶۰، ص ۱۶۰، ۳ هزار نسخه)، فیزیک (۱۹۶۰، ص ۱۶۷، ۳ هزار

نسخه)، حقوق (۱۹۶۵، ص ۱۱۶، ۲ هزار نسخه)، فلسفه (۱۹۶۶، ص ۶۶، ۳ هزار نسخه)، کالبد شکافی (لاتینی- روسی-

تاجیکی، ۱۹۶۶، ص ۳۸۲، ۳ هزار نسخه)، شیمی (۱۹۶۷، ص ۱۷۲، ۴ هزار نسخه)، جغرافیا (۱۹۶۸، ص ۹۷، ۴ هزار

نسخه)، اقتصاد سیاسی (۱۹۷۳، ص ۲۵۱، ۵ هزار نسخه)، ژیمناستیک (۱۹۷۴، ص ۴۱، ۳ هزار نسخه)، کتابداری و

کتابشناسی (۱۹۷۴، ص ۷۸، ۳ هزار نسخه)، زبان شناسی (روسی- تاجیکی و تاجیکی- روسی، ۱۹۷۴، ص ۹۵، ۱۰ هزار

نسخه)، هندسه تریسمی و رسم فنی (۱۹۷۴، ص ۶۶، ۴ هزار نسخه؛ تجدید چاپ مختصر، ۱۹۷۷)، روان شناسی (۱۹۷۵)،

سیاسی- اجتماعی (۱۹۷۵، ص ۵۲، ۶ هزار نسخه)، گیاه شناسی (۱۹۷۷)، مکانیک فنی (۱۹۷۸)، فیزیک (۱۹۸۵)،

۴۶۳، ص ۵ هزار نسخه)، ریاضیات (۱۹۸۶، ص ۱۶۰، ۱۰ هزار نسخه)، زمین شناسی (تفسیری، ۱۹۹۲، ص ۱۷۶، ۳ هزار

نسخه)، علاقه [= ارتباطات] (۱۹۹۲)، کارگزاری [= اداری] (۱۹۹۳، ص ۱۲۱، ۳۰ هزار نسخه)، انشآت [= سازه های

آبیاری] (۱۹۹۴)، دندان پزشکی (روسی- تاجیکی، ۱۹۹۶؛ روسی- تاجیکی- انگلیسی، ۱۹۹۷).

نیز فرهنگ تاجیکی- روسی عائد به تاریخ (۱۹۷۴، ص ۱۰۰، شش هزار و سیصد و چهل نسخه).

علاوه بر این، آکادمی علوم تاجیکستان تهیه فرهنگهای موضوعی را در این رشته ها به نقشه گرفته بود، اما نگارنده

از چاپ آنها اطلاعی حاصل نکرد: آموزش و پرورش، ادبیات شناسی، اصلاح نسل دام، اقتصاد، پلی تکنیک، تاریخ،

تریت بدنی، جانور شناسی، جغرافیا، خاک شناسی، رستنی پروری، زبان شناسی، ژئودزی، ساختمان، طب، پرورش

گوسفند قراقلی، کشاورزی، هنرشناسی، هیأت (نک: *Akademiia nauk Tadzhikskoi SSR, Dushanbe*,

1979, pp. 249-55).

همچنین فرهنگهای مختصر انگلیسی- روسی در رشته های اقتصاد (۱۹۷۱، ص ۶۳، هزار نسخه) و شیمی (۱۹۷۱،

ص ۱۰۸، هفتصد نسخه) در دوشنبه به چاپ رسید.

۴۰- *Tematicheskii russko-tadzhikskii slovar'*